

Галаган Л.В.

Інститут психології ім. Г.С.Костюка
НАПН України

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ БЕЗРОБІТНОГО

У статті представлено теоретичний аналіз таких аспектів ситуації безробіття, як джерела психологічного стану безробітного та фактори, які визначають специфічність такого стану. На теоретичному рівні з'ясовано, в чому проявляється вплив досвіду безробіття на конкурентоспроможність особистості.

Ключові слова: конкурентоспроможність, психологічний стан безробітного, безробітні — майбутні підприємці.

Постановка проблеми

Сучасна економіка перебуває в стані постійних змін: змінюються ринки, змінюються споживачі, змінюються ціни, змінюються потреби в спеціалістах. Разом з тим, незмінним супутником економічного розвитку, наразі, залишається безробіття, яке створює певні загрози не тільки для економічного, але й для соціально-культурного розвитку країн. Проблема безробіття та шляхів його подолання набуває особливої актуальності під час економічних криз, одна з яких сьогодні розвивається в Україні.

На сьогодні існує низка досліджень, присвячених психології безробіття та психології особистості безробітного. Наприклад, Н.Фізер у своєму огляді західної наукової літератури стосовно психологічного впливу безробіття виокремлює дві основні категорії досліджень:

- психологічне здоров'я та психологічний добробут, що включають такі складові: позитивні емоції, досвід задоволення, негативні емоційні реакції, самооцінка, депресивний настрій, самооцінка тривожності, депресивні симптоми, провина, фізичні захворювання, потенційні та діагностовані психіатричні захворювання, психологічний дистрес, досвід перевтоми, поточна задоволеність життям, апатія, структуроване та цілеспрямоване використання часу, симптоми стресу, самооцінка щастя;

- сфери реакцій на ситуацію безробіття: як безробітні пояснюють умови життя, в яких вони опинилися; зовнішній локус контролю, почуття безпорадності та здатності контролювати, впевненість, орієнтація на зайнятість, робоча етика та робочі цінності, гнів, показники психологічного розвитку, самотність, нудьга, зміни в певних видах поведінки, форми та частота пошуку роботи [35].

Українські дослідники здебільшого вивчають безробіття за такими напрямками [22–24]: поведінкові стратегії безробітних (О.Киричук, В.Логвиненко, С.Шароварська); особистісні характеристики безробітних (Л.Матвієнко, В.Рибалка, Н.Туленкова, І.Шелест); особливості тривалого безробіття (Т.Канівець-Цибульська); особливості активності безробітного (О.Корчевна, Л.Матвієнко); гендерні особливості безробітних (А.Алексєєва, О.Підгорна); мотиваційна сфера безробітних (М.Захарова, Л.Матвієнко); комунікативна діяльність аплікантів (М.Бастун, О.Верьовкіна, І.Волошина); професійне навчання та консультування безробітних (Я.Зелінська, В.Синявський, В.Скульська, З.Становських); питання професійної орієнтації та професійного самовизначення безробітних (Л.Бондарчук, Є.Єгорова, Н.Побірченко); проблеми попередження безробіття (С.Герасина, І.Добренко, Н.Литвинова, Г.Татаурова).

В Україні, згідно із законодавством, кожний безробітний має право, після певного періоду перепідготовки за напрямом «Основи підприємництва», одномоментно отримати всі розраховані для нього виплати допомоги по безробіттю для започаткування власної підприємницької діяльності. У всьому світі при відкритті власної справи головною проблемою є не збанкрутувати в перший же рік-півтора. Головним завданням підприємця-початківця є витримати конкурентну боротьбу, аби принаймні домогтися повернення вкладених коштів, що дуже складно зробити саме в перший рік існування справи. Ця проблема стосується абсолютно всіх підприємців-початківців і її успішне вирішення залежить від багатьох факторів — починаючи від особистісних якостей підприємця і закінчуючи, наприклад, землетрусами або повеннями.

Окрім умов надвисокої конкуренції, в яких перебуває майбутній підприємець, безробітні, які вирішили розпочати власну справу, знаходяться також, на наш погляд, під впливом ситуації безробіття, яка так або інакше, більше або менше, в залежності від самого безробітного — майбутнього підприємця, впливає на його *конкурентоспроможність*. Базуючись на розробках [9; 18; 32; 33], ми визначаємо *конкурентоспроможність особистості безробітного — майбутнього підприємця* як внутрішню здатність (комплекс конкурентних переваг) до конкурентної боротьби, джерелом формування яких є психологічні особливості особистості, мікро- та макрооточення. Основним фактором, який відрізняє феномен конкурентоспроможності людини (суб'єкта) від конкурентоспроможності будь-якого об'єкта, є активний саморозвиток особистості.

Мета нашого теоретичного дослідження — здійснити теоретичний аналіз психологічного стану особистості в ситуації безробіття: джерела, особливості та наслідки для конкурентоспроможності безробітного.

Виклад основного матеріалу

Насамперед визначимо, як саме формулюють безробіття законодавці, економісти та психологи. Українське законодавство визнає безробітним праце-

здатного громадянина працездатного віку, який через відсутність роботи *не має заробітку* або інших передбачених законодавством доходів і зареєстрований у державній службі зайнятості як такий, що шукає роботу, готовий та здатний приступити до неї [1].

Економісти визначають безробіття як соціально-економічне явище, коли частина працездатного населення *не може знайти роботу*, стає відносно надлишковою, поповнюючи резервну армію праці. Згідно з визначенням Міжнародної організації праці (МОП), безробітною є особа, яка хоче і може працювати, але не має робочого місця [19].

Психологи [14; 29], розглядаючи явище безробіття, вказують, що це — соціально-економічне явище — не залежне від волі працівника *призупинення трудової діяльності* у зв'язку з неможливістю працевлаштуватися [14].

Наведені визначення містять важливу інформацію стосовно *джерел формування психологічного стану безробітного*:

- призупинення трудової діяльності;
- неможливість знайти роботу;
- відсутність заробітку.

Дійсно, отримання статусу безробітного означає виключення з інституту оплачуваної зайнятості [5]. Згідно ст. 1 Закону України «Про зайнятість населення» від 01.03.1991 р. №803-XII, зайнятість — це діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб і така, що, як правило, приносить їм дохід у грошовій або іншій формі [1]. Зайнятість населення з економічної точки зору — суспільно корисна діяльність громадян працездатного віку, яка приносить їм дохід, що забезпечує розширене відтворення робочої сили [19]. Зайнятість у розумінні психологів — це включеність людини в господарське життя суспільства, яка в основному реалізується через працю за наймом, працю в домашньому господарстві, підприємництво, благодійну працю [6].

Таблиця 1

Ознаки належності особи до групи зайнятих, незайнятих або безробітних

Ознака \ Група	Зайняті	Незайняті	Безробітні
Робота	+	-	-
Потреба знайти роботу	+ або -	-	+

Маючи постійну роботу, будь-яка людина задовольняє п'ять основних потреб: самоствердження, самоповага, спілкування, безпека (засоби для існування) і фізіологічні потреби. Кожна з указаних потреб мотивує людину до праці [12].

М.Джаода зазначає, що зайнятість як інституція передбачає певний набір ознак: визначена структура часу; розширення видів соціальної активності, які є

менш емоційними, ніж сімейне життя; участь в колективних цілях та зусиллях; статус та ідентичність, які виходять з зайнятості; вимога регулярної активності [37].

Таким чином, основним джерелом формування психологічного стану людини в ситуації безробіття є *виключення з інституту оплачуваної зайнятості*, що знаходить свій вияв у таких конкретних формах: депривація потреб (матеріальне забезпечення, самоповага, спілкування тощо); поява нових потреб (в робочому місці); втрата звичної структури часу та звичного порядку дій.

Наслідки дії зазначених джерел визначають *психологічний стан людини*, яка знаходиться *всередині ситуації безробіття*. На форми та ступінь конкретних виявів психологічного стану особистості впливають наступні показники: етап розвитку ситуації безробіття; стрес; криза; характеристики особистості та показники макро- і мікросередовища безробітного; тривалість ситуації безробіття.

Характеризуючи форми вияву психологічного стану безробітних, дослідники вказують на *негативні явища*. Так, О.Корчевна припускає, що серед психологічних особливостей безробітних наявні, в першу чергу, низька готовність до змін у житті та у професійній сфері, невміння та небажання брати на себе відповідальність за своє життя, недостатня віра в самого себе та свої можливості, схильність відкладати реалізацію своїх намірів на невизначений термін, підвищена конформність та тривожність [10].

За даними Ф.Ісмагілової, для людей, які втратили роботу, характерно: переживання стану депресії; зниження відчуття задоволеності життям; посилення відчуття самотності та соціальної ізоляції; втрата відчуття часу, відсутність розпорядку дня; наростання апатії, пасивності; переважання песимізму та фаталізму по відношенню до життя в цілому; втрата прагнення до впорядкування у своєму житті; підвищення збудливості, агресії [5].

Західні дослідники вказують, що у тих, хто не може знайти роботу, спостерігаються значні зміни в оцінці своєї компетентності, активності, задоволеності життям; також є передумови незайнятості, пов'язані з емоційним сприйняттям (або несприйняттям) стану безробіття [14]

Є також дослідження, які *нейтрально* характеризують психологічний стан безробітного. Наприклад, за результатами дослідження, проведеного Г.Бойко, в період втрати та відсутності роботи відбуваються якісні *зміни в уявленні про себе*. Такі зміни можна вважати трансформаціями уявлення про себе, як особливої форми активності особистості, яка пророблюється у період втрати та відсутності роботи [3].

В.Логвиненко, досліджуючи ціннісні орієнтації безробітних, виявила, що головними ціннісними орієнтаціями у ситуації безробіття є матеріальний достаток і гроші [17].

За даними колективу дослідників Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості, важливе значення у психології безробітного мають такі параметри, як активність, самоефективність та спрямованість особистості [26].

Водночас, за результатами дослідження А.Дьоміна, психологічними показниками, які позитивно впливають на подолання ситуації безробіття є позитивний атрибутивний стиль та включеність в соціальну мережу; за критерієм загальної самоефективності надійні результати не були отримані [7].

Зауважимо, що психологічний стан людини в ситуації безробіття не є сталим, а *розвивається* у відповідності з *етапами* проходження *ситуації безробіття* (табл. 2).

Разом з тим, характеризуючи психологічний стан безробітного, частина дослідників вказує, що людина перебуває у *стані стресу* [11], [26], проте інші характеризують цей *стан як кризовий* [5; 6; 12; 15; 17]. Наприклад, Л.Костенко зазначає, що безробіття можна розцінювати як стресову ситуацію, яка викликає загрозу біологічному, соціальному та особистісному існуванню людини [11].

З іншого боку, згідно з дослідженням А.Осницького та Т.Чуйкової, ситуація втрати роботи пов'язана з переживанням кризових станів, які зумовлюються вимушеною деформацією стилю життя людини, його ціннісних орієнтацій [5]. В.Логвиненко зазначає, що безробіття, як кризова складна багатоконпонентна ди-, чи мультисинхронна ситуація — це ще один особистісний кризовий період, який характеризується високим рівнем тривожності та є стресогенним чинником [13].

Таблиця 2

Етапи проходження ситуації безробіття [4; 35]

Етапи	Дослідники		
	П.Айзенберг, П.Лазарфельд	Р.Лав'є	Л.Пельцман
1	початковий шок	шок, емоційне потрясіння	стан невизначеності та шоку
2	активний пошук роботи	неприйняття дійсності, коли безробітний відмовляється вірити в те, що з ним трапилось	суб'єктивне полегшення та конструктивне пристосування до ситуації
3	в разі неспішності етапу (2) – песимізм, тривога	гнів з приводу того, що сталося саме так	зниження спротиву обставинам
4	фаталізм та адаптація до нового становища	депресія, пригніченість, стан близький до повного відчаю; різко знижується воля регуляція та пошукова активність	безпомічність, примирення з ситуацією, страх перед зміною ситуації (знаходженням роботи)
5	–	Можлива переоцінка цінностей	–

З метою з'ясування подальшого напрямку аналізу ситуації безробіття, наведемо наступні визначення стресу та кризи.

Стрес — неспецифічна реакція людини на фізіологічному, психологічному та поведінковому рівнях, яка виникає у відповідь на надто сильні, екстремальні подразники [2]. У психології стрес — стан психічного напруження, який виникає у людини в процесі діяльності у найбільш складних, важких умовах, як в повсякденному житті, так і при особливих обставинах [4].

Криза — це будь-яке раптове переривання нормального ходу подій в житті індивіда чи суспільства, яке потребує переоцінки моделей діяльності та мислення; це загальне значення втрати звичайних основ повсякденної діяльності [25]. Криза в психології — стан душевного розладу, викликаний тривалою незадоволеністю собою та взаємовідносинами із зовнішнім світом [27].

Дійсно, з одного боку, ситуація безробіття може стати екстремальним подразником для людини. З іншого боку, ситуація безробіття є також і раптовим перериванням нормального ходу подій в житті людини. На нашу думку, стан стресу або кризовий стан може стати частиною ситуації безробіття конкретного індивіда або ні.

Так, з одного боку, ми підтримуємо точку зору, представлену колективом Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості [26], згідно з якою значне проблемне навантаження безробітного, яке викликає значне психологічне напруження, тільки в тому випадку *перетворюється* на психологічний стрес, якщо, за оцінками індивіда, йому не вистачає психологічної стійкості.

З іншого боку, необхідно враховувати і можливість розвитку кризового стану. Наприклад, А.Дьомін пропонує спеціальну категорію індивідуальної кризи зайнятості (ІКЗ), яка означає руйнацію, деформацію, кардинальну перебудову значимих зв'язків особистості з інститутом трудової зайнятості, які ініціюються зовні або самою особистістю, супроводжуються змінами в її соціальному, матеріальному і, часто, професійному статусі, погіршенням психологічного добробуту, що висуває підвищені вимоги до адаптаційних можливостей особистості, вимагає долаючих зусиль з її боку. При цьому ІКЗ має місце тільки в тому випадку, якщо в особистості *наявні протиріччя* між бажаннями чи звичними діями та новими умовами і формами її зайнятості. Якщо таке протиріччя відсутнє, то немає й кризи [6].

Окрім розглянутих показників, на психологічний стан особистості в ситуації безробіття, за даними Н.Фізера впливають також:

- населений пункт, клімат, розмір родини безробітного, його соціальні зв'язки, джерела фінансової підтримки;
- вміння, навички, ставлення, цінності, самосприйняття та інші особистісні ресурси безробітного.
- чи людина вперше виходить на ринок праці, чи це людина середнього віку, чи це людина передпенсійного віку, оскільки ці обставини визначають такі фактори, як попередній робочий досвід людини, підтримка батьків, рівень психологічного розвитку, фінансова напруга у зв'язку з безробіттям, обізнаність

людини з зайнятістю та безробіттям, сформовані навички подолання негативних життєвих явищ, соціальна мережа особистості тощо [35].

Ще одним важливим фактором, який впливає на психологічний стан безробітного є *тривалість* ситуації безробіття. За тривалістю безробіття поділяється на такі види: короткострокове, середньострокове та тривале. Під короткостроковим безробіттям розуміється відсутність роботи та її пошук від 1 до 3 місяців; під середньостроковим — від 3 до 6 місяців; під тривалим — більше 6 місяців.

Як видно з табл. 2, найважчий психологічний стан розвивається на четвертому етапі розвитку ситуації безробіття. З плином часу деформується дія джерел формування психологічного стану: формується нова структура часу та дій; депривується потреба знайти роботу; зазнає змін склад потреб, які були актуальними до початку ситуації безробіття.

Тривале безробіття — це найнебезпечніший вид безробіття, який тягне за собою негативні наслідки. Зазвичай після шести місяців відсутності роботи виявляються деструктивні зміни, які стосуються здоров'я, психіки, фінансів, соціального стану людини. Спостерігається дефіцит активного поведіння, руйнування життєвих звичок, інтересів, цілей. Вичерпуються сили протистояти неприємностям. Особливо значні деструктивні зміни відбуваються в разі тривалого безробіття, коли людина не має хоча б невеликого заробітку на тимчасовій, сезонній роботі чи в неформальному секторі [21].

Таким чином, психологічний стан безробітного змінюється у відповідності з етапами розвитку ситуації безробіття. В ситуації безробіття відбувається зміна уявлення про себе та вихід на перший план проблеми матеріального достатку та грошей. Різноманітні негативні форми психологічного стану (недостатня віра в самого себе, зміни в оцінці своєї компетентності тощо) можуть накопичуватися та призводити до стресу. При наявності у безробітного протиріч, активується індивідуальна криза зайнятості. На характер психологічного стану безробітного, виникнення та перебіг стресу або кризи впливає низка факторів макро- та мікросередовища, індивідуальні особливості безробітного, а також тривалість ситуації безробіття.

Ситуація безробіття рано чи пізно завершується, проте не існує єдиної форми її завершення. Людина може знайти нове робоче місце. Людина може розпочати підприємницьку діяльність. Людина може стати незайнятою. Проте, у будь-якому випадку, безробіття впливає на життя та психологію безробітного (а також його оточення) не тільки всередині ситуації, але й після того, як ситуація була вирішена і людина, на перший погляд, залишила ситуацію безробіття цілком в минулому [15].

Таблиця 3

Негативні наслідки безробіття

Сфера	Наслідки	Джерела
Матеріальний статус	Деформація: втрата постійного і регулярного доходу, можливе зниження рівня доходу в майбутньому в зв'язку з втратою кваліфікації, неможливість зробити грошові накопичення	[29; 30]
Соціальний статус	Деформація: погіршення рівня соціального обслуговування; втрата кваліфікації; збільшення стимулу до здійснення злочину; зменшення контактів	[10; 30]
Я-концепція	Зміни в персональній та соціальній ідентичності, зниження самооцінки, невпевненість в собі, тривожність, депресія, зниження рівня задоволеності життям, безнадійність, трансформація ціннісно-сислової сфери, відчуття залежності, песимізм; втрата самоповаги та поваги інших людей	[6; 11; 13; 16; 26]
Сім'я	Послаблення сімейних зв'язків, невиконання батьківських обов'язків; у родинах безробітних найчастіше викривляється здорова ієрархія	[10; 13; 14; 29]
Поведінка	Зміни в здатності до самоорганізації, деформація часової структури життя	[5; 6]
Фізична сфера	Погіршення фізичного самопочуття; пияцтво, наркоманія	[14; 28; 30]

Первинні наслідки ситуації безробіття проявляються безпосередньо під час кожного з її етапів. Незважаючи на негативний, в основному, характер ситуації, наслідки можуть бути як негативними (табл. 3), так і позитивними (табл. 4).

Таблиця 4

Позитивні наслідки безробіття

Фактор	Наслідки	Джерела
Вільний час	Можливість професійного навчання	[14; 16]
	Можливість приділяти більше часу родині	[14; 30]
	Задоволеність життям Покращення стану здоров'я	[20]

Основним позитивним наслідком безробіття для активної людини може стати вільний час. Вільний час безробітного може дати йому і додаткову освіту, і

укріплення родинних зв'язків, і загальне покращення самопочуття. Продуктивне використання вільного часу може в подальшому дати безробітному можливості більші, ніж ті, що були в нього наявні до втрати оплачуваної зайнятості.

Окрім таких довгострокових позитивних наслідків, досвід безробіття може дати також інші результати в майбутньому. Дослідження, проведене А.Кларком, Я.Джоржеліс, П.Санфі [34], показало важливі наслідки минулого безробіття, які не мають чіткого позитивного або негативного характеру:

- теперішній добробут є тим нижчим, чим більшим був досвід безробіття у минулому;
- разом з тим, безробіття має менш негативний ефект на добробут, якщо людина частіше стикалася в минулому з ситуацією безробіття («ефект звикання»);
- безробітні, які зазнали найбільших втрат у добробуті на початку ситуації безробіття, менше схильні залишатися безробітними більше року.

Як бачимо, ситуація безробіття містить в собі певні передумови для змін психологічного стану людини. Умови безробіття, психологічний стан стають факторами, які визначають певні *обмеження та можливості* для конкурентоспроможності безробітного.

Отже, оскільки конкурентоспроможність особистості характеризується активним саморозвитком особистості, то ситуація безробіття є ідеальним середовищем для розвитку: з одного боку, людина потрапляє в епіцентр змін в її житті, які можуть стати підґрунтям саморозвитку, а з іншого боку — у неї з'являється вільний час, необхідний для цього. Разом з тим, ситуація безробіття може обмежити формування конкурентоздатності в разі погіршення психологічного стану особистості. Тому, одним з важливих напрямів психологічної допомоги безробітним і, зокрема, безробітним — майбутнім підприємцям є підтримка їхнього позитивного психологічного стану, який сприятиме розкриттю всіх конкурентних переваг, які забезпечуватимуть ефективну підприємницьку діяльність.

Висновки

1. Джерелами формування специфічного психологічного стану безробітних є деформація потреб, втрата звичної структури часу та звичного порядку дій.

2. Психологічний стан людини в ситуації безробіття розвивається залежно від етапу розвитку даної ситуації, тривалості безробіття, характеристик особистості та низки показників макро- та мікросередовища безробітного. Психологічний стан безробітного, за певних умов, може стати стресовим або кризовим.

3. Наслідки переживання ситуації безробіття проявляються як під час

даної ситуації, так і в подальшому житті людини, яка пережила безробіття.

4. Ситуація безробіття як фактор формування конкурентоспроможності відрізняється неоднозначністю впливу і може, в залежності від різноманітних показників, стати як обмежуючим, так і позитивним фактором.

5. Результати даного теоретичного дослідження мають важливе значення для розробки моделі та методів експериментального дослідження особливостей розвитку конкурентоспроможності безробітних — майбутніх підприємців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про зайнятість населення» від 01.03.1991 р. № 803-XII.
2. Блейхер В.М Толковый словарь психиатрических терминов: в 2-х т. / В.М.Блейхер, И.В.Крук; под ред. С.Н.Бокова: доп. и перераб. — Ростов н/Д: Феникс, 1996. — Т. 2.
3. Бойко Г.В. Зміни уявлення про себе в умовах втрати та відсутності роботи / Г.В.Бойко // Актуальні проблеми психології. Економічна психологія. Організаційна психологія. Соціальна психологія: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. С.Д.Максименка, Л.М.Карамушки. — К.: Міленіум, 2003. — Т. 1. — Вип. 11. — С. 10–13.
4. Большой психологический словарь / Б.Г.Мещеряков, В.П.Зинченко. — СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2005. — 666 с.
5. Глуханюк Н.С. Психология безработицы: введение в проблему: учеб.-метод. пособие / Н.С.Глуханюк, А.И.Колобкова, А.А.Печеркина // Моск. психол.-соц. ин-т. — 2-е изд., доп. — М., 2003. — 83 с.
6. Дёмин А.Н. Особенности переживания личностью кризисов своей занятости / А.Н.Дёмин // Вопросы психологии. — 2006. — № 3. — С. 87–96.
7. Дёмин А.Н. Психологические механизмы поведения личности в условиях безработицы / А.Н.Дёмин // Психологический журнал, 2006. — С. 28–42.
8. Карамушка Л. Психологические особенности подготовки предпринимателей к эффективной предпринимательской деятельности в новых социально-экономических условиях в Украине / Л.Карамушка, О.Креденцер, Е.Филь // Актуальные проблемы психологии, бизнеса и социальной сферы общества: теория и практика: междунар. сб. научных трудов. — Рига, 2007. — Т. 4. — С. 140–162.
9. Карамушка Л.М. Формування конкурентоздатної управлінської команди: на матеріалі діяльності освітніх організацій / Л.М.Карамушка, О.А.Філь. — К.: Фірма «ІНКОС», 2007. — 264 с.
10. Корчевна О.В. Психологічні чинники активності безробітного на сучасному ринку праці / О.В.Корчевна // Наук. зап.: Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. — К., 2005. — Вип. 26. — Т. 2. — С. 359–365.
11. Костенко Л.М. Психологічна реабілітація безробітних в умовах про-

фесійної перепідготовки як наукова проблема / Л.М.Костенко // Міжнародна науково-практична конференція «Трансформація особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін»: 17–18 травня 2007 р. — Чернівці, 2007. — С. 71–76.

12. Костенко Л.М. Професійна перепідготовка як складова процесу психологічної реабілітації безробітних / Л.М.Костенко // Актуальні проблеми психології. — К., 2007. — Т. 7. — Вип. 11. — С. 144–149.

13. Кулиш Н.В. Социально-экономические последствия безработицы / Н.В.Кулиш // Современные социально-экономические проблемы Крыма и пути их решения: матер. науч.-практ. конф. — Симферополь, 2001. — С. 90–93.

14. Кухар Т.В. Безробіття як соціальне явище та фактор зміни психічного стану особистості / Т.В.Кухар // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна. — Х., 2007. — № 771. — Вип. 38. — С. 128–132.

15. Логвиненко В.П. Психологічна підтримка безробітних в процесі професійного навчання / В.П.Логвиненко // Актуальні проблеми професійної орієнтації та професійного навчання безробітних: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 15-річчю Ін-ту підгот. кадрів держ. служби зайнятості України. — К., 2006. — С. 267–278.

16. Логвиненко В.П. Психологічна підтримка безробітних у процесі професійного навчання / В.П.Логвиненко // Бюлетень ІПК ДСЗУ. — 2007. — № 1. — С. 48–52.

17. Логвиненко В.П. Ціннісні орієнтації безробітних / В.П.Логвиненко // Бюлетень ІПК ДСЗУ. — 2006. — № 1. — С. 37–41.

18. Митина Л.М. Психология развития конкурентоспособной личности / Л.М.Митина. — М.; Воронеж, 2003. — 398 с.

19. Мочерний С.В. Основи економічних знань / С.В.Мочерний. — К.: Академія, 2003. — 312 с.

20. Петров В.П. Психологические проблемы профессиональной переориентации взрослых / В.П.Петров // Психологический журнал. — 1993. — Т. 14. — № 3. — С. 79–89.

21. Попов С.В. Види безробіття та критерії їх класифікації / С.В.Попов // Форум права. — 2006. — № 3. — С. 106–110. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ejournals/FP/2006-3/06psvik.pdf>

22. Психологія особистості безробітного: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (26 травня 2004 р.). — К.: Ін-т підготовки кадрів державної служби зайнятості України, 2005. — 247 с.

23. Психологія особистості безробітного: матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. (26 травня 2006 р.) / АПН України. Ін-т підгот. кадрів держ. служби зайнятості України. — К., 2006. — 268 с.

24. Психологія праці та управління: зб. наук. праць V всеукр. наук.-практ. конф. — К.: ІПК ДСЗУ, 2008. — Ч. 1. — 193 с.
25. Ребер А. Большой толковый психологический словарь: основные термины и понятия по психологии и психиатрии / А.Ребер. — М.: Вече, 2003. — Т. 2. — 560 с.
26. Скульська В.Є. Професійна орієнтація та професійне навчання безробітних: організаційно-правові та психолого-педагогічні аспекти / В.Є.Скульська, Ю.М.Маршавін, М.А.Міропольська та ін. — К.: ІПК ДСЗУ, 2007. — 346 с.
27. Головин С.Ю. Словарь практического психолога / С.Ю.Головин. — Мн.: Харвест, 1997. — 800 с.
28. Тітаренко О.М. Сучасний стан зайнятості та безробіття на національному ринку праці / О.М.Тітаренко // Україна в XXI столітті: проблеми та перспективи соціально-економічного розвитку: зб. наук. пр. : за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., 17–18 квітня 2008 р. — Кам'янець-Подільський, 2008. — С. 93–97.
29. Туленков М.В. Поведінкові стратегії безробітних на ринку праці: соціологічний аналіз / М.В.Туленков, Г.І.Крутінь // Ін-т підготов. кадрів держ. служби зайнятості України. — К., 2004. — 130 с.
30. Фатєєнко Н.В. Соціально-економічні наслідки безробіття / Н.В.Фатєєнко // Формування ринкових відносин в Україні: зб. наук. пр. — К., 2007. — Вип. 7–8 (74–75). — С. 114–118.
31. Філь О.А. Теоретичний аналіз психологічних особливостей конкурентоздатності безробітних-майбутніх підприємців / О.А.Філь, Л.В.Галаган // Актуальні проблеми психології. — К.: Вид-во А.С.К. — 2009. — Т. 1. — Ч. 23. — С. 129–139.
32. Філь О.А. Психологічні характеристики конкурентоздатності безробітних – майбутніх підприємців / О.А.Філь, Л.В.Галаган // Вісник післядип. освіти: зб. наук. праць. — К., 2009. — Вип. 13. — Ч. 2. — С. 313–320.
33. Чернилевский Д.В. Конкурентоспособность будущего специалиста как показатель качества его подготовки / Д.В.Чернилевский, О.К.Филатов // Специалист. — 1997. — № 1. — С. 29–32.
34. Clark A. Scaring: the Psychological Impact of the Past Unemployment / A.Clark, Y.Georgellis, P.Sanfey. — Режим доступу: <ftp://ftp.ukc.ac.uk/pub/ejr/RePEc/ukc/ukcedp/9903.pdf>
35. Feather N.T. The Psychological Impact of Unemployment / N.T.Feather. — Springer, 1989. — 285 p.
36. Galagan, L. Specifics of a selection of the unemployed for entrepreneurship retraining / L.Galagan // SEERCP 2009: Southeastern Europe Looking Ahead –

Paradigms, Schools, Needs, and Achievements of Psychology in the Region. South-East European Regional Conference of Psychology (Sofia, 30 October – 1 November 2009): Abstracts of Conference (CD-ROM).

37. Jahoda M. Employment and unemployment: A social-psychological analysis / M.Jahoda. — New York : Cambridge University Press, 1982. — 111 p.

В статье представлен теоретический анализ таких аспектов ситуации безработицы, как источники психологического состояния безработного и факторы, которые определяют специфичность такого состояния. На теоретическом уровне выяснены формы влияния опыта безработицы на конкурентоспособность личности.

Ключевые слова: конкурентоспособность, психологическое состояние безработного, безработные — будущие предприниматели.

Theoretical analysis of the following aspects of the unemployment were presented in the report. From the theoretical point of view were cleared out the ways the experience of the unemployment influences on the competitiveness of a person.

Key words: competitiveness, psychological state of unemployed, unemployed — future entrepreneurs.